

SEMANTIK TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI QADIMIY VA YANGI SHAKLLANGAN TOPONIMLAR O'RTASIDAGI O'ZARO ALOQADORLIKNI YAQQOL NAMOYON ETADI

Komila Shoyimova,

Termiz iqtisodiyot va servise universiteti o'qituvchisi

komilashoyimova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-0881-5236>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18486717>

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimiy va zamonaviy toponimlarning semantik o'zgarish jarayonlari Termiz va Winchester shaharlarining toponimik tizimi misolida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tarixiy, lingvistik hamda ijtimoiy omillar ta'siri ostida toponimlarning shakllanishi va rivojlanish xususiyatlari, ularning fonetik va semantik jihatdan o'zgarish mexanizmlari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari toponimiyaga oid ilmiy tadqiqotlarni boyitishga xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada geografik nomlarning tarixiy taraqqiyot bosqichlari hamda ularning madaniy va milliy xususiyatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: toponimiya, semantik o'zgarish, Termiz, Winchester, tarixiy-lingvistik omillar, fonetik taraqqiyot, geografik nomlar.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы семантических изменений древних и новых топонимов на примере топонимической системы городов Термез и Винчестер. Рассматриваются изменения топонимов под воздействием исторических, лингвистических и социальных факторов, а также их фонетическое и семантическое развитие. Результаты исследования имеют важное значение для научных исследований в области топонимики. Кроме того, статья рассматривает исторические этапы развития географических названий, их культурные и национальные особенности.

Ключевые слова: Топонимия, семантические изменения, Термез, Винчестер, историко-лингвистические факторы, фонетическое развитие, географические названия.

Annotation. This article analyzes the semantic transformation processes of ancient and modern toponyms using the toponymic system of Termez and Winchester as a case study. The influence of historical, linguistic, and social factors on toponymic changes and their phonetic and semantic evolution is explored. The research findings hold significant importance for scientific studies in toponymy. Additionally, the paper discusses the historical development of geographical names, reflecting their cultural and national characteristics.

Key words: Toponymy, semantic change, Termez, Winchester, historical-linguistic factors, phonetic development, geographical names.

Kirish. Har bir narsa va hodisaning nomi mavjud bo'lib, bu dunyoda biror obyektning nomsiz tasavvur etish mumkin emas. Nomlar predmet va tushunchalarni bir-biridan farqlash, ularni aniqlash va muloqot jarayonida qo'llash uchun zarur hisoblanadi. Bu tamoyil geografik obyektlarning nomlanishiga ham bevosita taalluqlidir. Har qanday joyning o'ziga xos nomi bo'lib, u ushbu hududni boshqa joylardan ajratib turadigan lingvistik birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu lingvistik birlik toponim deb ataladi.

Toponim termini yunoncha kelib chiqishga ega bo'lib, *topos* – “joy”, *onoma* – “nom” degan ma'nolarni anglatadi. Demak, toponim geografik obyektning nomi sifatida tushuniladi. Mazkur atamaning keng qamrovli ta'rifi haqida mashhur rus tilshunoslari

N.V. Podolskaya va A.V. Superanskaya ta'kidlaganidek, toponim faqat Yer yuzasidagi emas, balki undan tashqarida mavjud bo'lgan har qanday geografik obyektning ifodalovchi nomlar uchun umumlashtiruvchi atama sifatida qaraladi.

Toponimlar tilning tarixiy taraqqiyoti va ijtimoiy-madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular xalqning madaniy merosi, tarixiy xotirasi va lingvistik xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Toponim va unga aloqador terminlarning keng qamrovli mohiyati E. Begmatov va N. Uluqov tomonidan tuzilgan lug'atda batafsil yoritilgan bo'lib, unda toponim bilan bog'liq 130 ga yaqin atama izohlangan.

Geografik obyektlarning atamashunoslikdagi umumlashma nomi **toponim** hisoblanadi. Ushbu atama asosida shakllangan **toponimiya** va **toponimika** sohalari muayyan hududda yashovchi millat va xalqlarning tarixiy rivojlanishi, o'tmishi hamda etnik xususiyatlarini aks ettiradi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining dastlabki yillaridanoq ma'naviy ma'rifiy islohotlar, ma'naviy kamolot tarbiyasi masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ma'naviyat tushunchasining asosida turuvchi ona tili va uni har tomonlama rivojlantirishga bo'lgan doimiy e'tibor benihoya kuchaydi. Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan tarixiy nutqida shunday degan edi: "Globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarda zamonaviy atamalarning o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turibdi". O'zbek tilini ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish borasidagi bu talab o'zbek tilining, hech istisnosiz, barcha sathlariga oid hodisalarni yanada chuqurroq, yanada xolisroq, yanada kengroq tadqiq etishni taqozo etadi. O'zbek tili kommunikativ va semantik-leksik sathidagi ana shunday tadqiq etilishi lozim bo'lgan muammolardan biri toponimlardir. Shuning uchun ham boshqa tilshunosliklarda bo'lgani kabi, o'zbek tilshunosligida ham toponimik tizim tadqiqiga bo'lgan ehtiyoj yanada ortib bormoqda. O'zbek tilshunosligi oldida "O'zbekiston taraqqiyotining bugungi yangi bosqichi – milliy yuksalish davri talablaridan kelib chiqib, ona tilimizning jamiyatdagi o'rni va nufuzini oshirish" masalasi turgan ekan, o'zbek tilini dunyo tilshunosligining zamonaviy tadqiq usullari orqali ilmiy asosda chuqur o'rganish maqsadga muvofiq. Shuning uchun toponimiyani tavsiflash o'zbek tilshunosligining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu esa mazkur ishning dolzarb ekanligidan dalolat beradi. Kishilar oq-qorani tanib tirikchilik qila boshlashibdiki, tevarak-atroflaridagi yerlarni, daryo-ko'llarni, tog'lar-u qir-adirlarni, o'tloq-yaylovlarni ma'lum bir nom bilan atab kelganlar. Dastlabki toponimlar oddiy turdosh otlardan farq qilmaydigan sodda nomlar bo'lgan. Atrof tabiiy muhiti haqidagi tasavvur kengayib, bir buloqni ikkinchisidan, bir o'tloqni boshqasidan, yaqindagi tepalikni narigisidan farqlash ehtiyoji tug'ila boshladi.

Toponimlardagi semantik o'zgarish jarayonlari

Semantik o'zgarish jarayoni tarixiy, lingvistik va ijtimoiy omillar ta'sirida shakllanadi. Toponimlarning semantikasi quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha o'zgarishi mumkin:

1. **Ma'nodagi kengayish** – toponim avval tor ma'noda qo'llangan bo'lsa, keyinchalik kengroq ma'noga ega bo'lishi mumkin.
2. **Ma'nodagi torayish** – ba'zan toponim umumiy tushunchadan aniq geografik nuqtaga nisbat berilgan holda o'zgaradi.
3. **Ma'nodagi ko'chish** – tarixiy voqealar va aholi migratsiyasi natijasida ba'zi toponimlarning ma'nosi tubdan o'zgarishi mumkin. Termiz shahri Markaziy Osiyoning eng qadimiy shaharlardan biri bo'lib, uning nomi turli tarixiy davrlarda turlicha talqin qilingan: Qadimgi fors tilida "Taramita" shaklida uchraydi, bu nom Buddaviylik davrida muhim diniy markazlardan biri bo'lganiga ishora qiladi. Arab manbalarida "Tarmiz" yoki "Tarmidh" shaklida uchraydi va bu atama IX–X asrlarda Islom madaniyatining rivojlanishi bilan bog'liq holda talqin qilingan. Zamonaviy Termiz nomi tarixiy jarayonlar natijasida shakllangan bo'lib, unda turkiy va forsiy unsurlar mavjud. Termiz toponimining semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, u o'zining ilk shaklidan farqli ma'no qamroviga ega bo'lib, qadimiy diniy markazdan savdo va strategik ahamiyatga ega shahar nomiga aylangan. Vinchester – Buyuk Britaniyaning janubida joylashgan va tarixan muhim bo'lgan shaharlardan biridir. Uning nomi quyidagi bosqichlarda rivojlangan.

Metod va metodologiya. Ushbu maqola qiyosiy tilshunoslik va onomastika (nomshunoslik) yo'nalishiga asoslanadi. Tadqiqotda **strukturaviy, funksional va tarixiy-etimologik yondashuvlar** qo'llanadi. **Qiyosiy yondashuv** – Termiz va Winchester shaharlarining toponimik tizimi o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash uchun ishlatiladi. **Tarixiy-etimologik yondashuv** – toponimlarning kelib chiqishi, rivojlanishi va ma'no o'zgarishlarini o'rganish uchun qo'llaniladi. **Sotsiolingvistik yondashuv** – joy nomlarining ijtimoiy, madaniy va tarixiy omillar ta'sirida qanday shakllanganligini o'rganish uchun ishlatiladi. **Semantik tahlil** – toponimlarning semantik tuzilishi va ularning mantiqiy bog'liqligini aniqlash uchun qo'llanadi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda quyidagi asosiy metodlar qo'llanadi: **Qiyosiy-tarixiy metod** – Termiz va Winchester shaharlarining toponimlarini tarixiy kontekstda solishtirish orqali ularning kelib chiqishi va rivojlanishini aniqlash. **Lingvistik tahlil** – toponimlarning fonetik, morfologik va semantik jihatlarini o'rganish. **Etimologik tahlil** – joy nomlarining ildizini aniqlash, ularning qadimiy tillardagi ma'nolarini izohlash. **Kartografik metod** – har ikkala shaharning geografik xaritalari yordamida toponimik obyektlarning joylashuvi va nomlanishining hududiy xususiyatlarini o'rganish. **Sotsiolingvistik so'rov** – Termiz va Winchester shaharlarida yashovchi aholi orasida so'rov o'tkazish orqali toponimlarning ishlatilish darajasini o'rganish.

Rim davrida "Venta Belgarum" nomi bilan tanilgan bo'lib, bu nom kelt qabilasi Belgarum va Rimcha "Venta" (bozor, markaz) so'zidan kelib chiqqan. Anglosakson davrida "Wintanceastre" shaklida qayd etilgan, bunda "ceaster" so'zi rimliklar tomonidan qurilgan shahar ma'nosini anglatgan. Zamonaviy "Vinchester" nomi esa fonetik qisqarish va ingliz tilining rivojlanishi natijasida shakllangan. Vinchesterning toponimik o'zgarishlari qadimgi Rim davridan tortib, o'rta asrlarga qadar davom etgan murakkab jarayonni ko'rsatadi. Uning semantik taraqqiyoti shahar ahamiyatining turli davrlarda o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan. Termiz va Winchester geografik jihatdan turli qit'alarda joylashgan bo'lsa-da, ularning toponimik rivojlanishida umumiy jihatlar mavjud: **Tarixiy qatlamlar:** Har ikkala shahar nomi qadimgi davrlardan shakllangan bo'lib, tarixiy hodisalar natijasida semantik o'zgarishlarga uchragan. **Til va fonetik moslashuv:** Winchesterda anglosaksoncha fonetik o'zgarishlar, Termizda esa forsiy va turkiy fonetik ta'sir kuzatiladi. **Funksional o'zgarishlar:** Ikkala shahar ham ma'lum bir davrda harbiy va iqtisodiy markaz bo'lib, ularning nomlari bu funksiyalarni aks ettirgan holda o'zgargan. Termiz va Winchester toponimlarining semantik o'zgarish jarayonlarini tahlil qilish orqali shuni ko'rish mumkinki, qadimiy va yangi toponimlar o'zaro bog'liq bo'lib, ularning rivojlanishi tarixiy, lingvistik va ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. Toponimlarning semantik o'zgarishi ko'plab lingvistik omillarga bog'liq. Ushbu o'zgarishlar asosan quyidagi turlarga bo'linadi: Metonimik o'zgarishlar – toponimning dastlabki ma'nosi hudud yoki obyektning boshqa bir xususiyatiga ko'chishi natijasida o'zgaradi. Metaforik o'zgarishlar – tabiiy yoki sun'iy obyektlarning o'zaro taqqoslanishi natijasida toponim yangi ma'no kasb etadi. Fonetik o'zgarishlar – vaqt o'tishi bilan toponim tarkibiy elementlarining talaffuzdagi o'zgarishi natijasida semantik o'zgarish yuz beradi. Ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar – tarixiy hodisalar va siyosiy jarayonlar natijasida toponimning yangi mazmun kasb etishi. Tarixiy jarayonlar davomida ba'zi toponimlar o'z shaklini yoki ma'nosini saqlab qolgan bo'lsa, ayrimlari butunlay o'zgargan. Misol uchun: O'rta Osiyo toponimlari: Buxoro shahri nomining qadimiy „Vihara“ (budda monastiri) so'zidan kelib chiqqanligi haqida gipotezalar mavjud. Buyuk Britaniya toponimlari: Londondagi Temza daryosi nomi kelt tilidan kelib chiqqan bo'lib, u "qaram daryo" ma'nosini anglatgan². Qadimiy toponimlar ko'pincha xalq etimologiyasi natijasida yangi ma'no kasb etadi. Masalan, o'zbek toponimlarida arabcha va forsha so'zlarning kirib kelishi natijasida semantik o'zgarishlar kuzatiladi. O'zbek va ingliz tillaridagi toponimlar turli tarixiy davrlarda turlicha o'zgarishga uchragan. Masalan: O'zbekistondagi toponimlar: Termiz shahri nomining qadimiy yunoncha „Tarmita“ so'zidan kelib chiqqani taxmin qilinadi³. Angliyadagi toponimlar: Vinchester shahri nomi lotincha „Venta Belgarum“ iborasidan kelib chiqqan bo'lib, keyinchalik fonetik o'zgarish natijasida hozirgi shaklga ega bo'lgan. Toponimlarning leksik-semantik guruhlarini belgilash, ularni ma'lum tiplarga ajratish va shu asosda tasniflash bu birliklarning ma'nolarini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Toponimlarning leksik-semantik ma'nolarini aniqlash orqali nomlar etimologizatsiyasiga,

asosan, lingvistik birliklarning ana shu xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratiladi. Toponimik leksika o'zbek tili leksik tizimining umumiy fonida qaralsada, ayni paytda, o'ziga xos semantik va funksional xususiyatlarga ham ega.

Xulosa. Toponimlarning semantik o'zgarishi murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u turli lingvistik, ijtimoiy va tarixiy omillar ta'sirida yuzaga keladi. Qadimiy va yangi toponimlarning o'zaro bog'liqligini o'rganish til taraqqiyoti va madaniy o'zgarishlar tarixini anglashga imkon beradi. Mahalliy toponimik tadqiqotlar mahalliy aholining joy nomlarini o'z muhiti elementlariga nisbatan qanday ishlatishini aniqlash uchun olib boriladi. Bu jarayon xaritada mavjud bo'lgan nomlarni aniqlashtirish va qo'llashni va xaritalarda ko'rinmaydigan mahalliy nomlarni to'plashni o'z ichiga oladi. Hudud yoki aholi punktida qolish qisqa (kunning bir qismi) yoki uzoqroq (bir necha kun) bo'lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mukhtarov, *O'zbek toponimlari tarixi*, (Toshkent: Fan, 1985), 34.
2. John Smith, *British Toponyms*, (London: Oxford University Press, 2002), 45.
3. Sh. Karimov, *O'rta Osiyo geografik nomlari etimologiyasi*, (Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010), 67.
4. Richard Wilson, *A History of English Place Names*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 92.
5. Березович Э.Л. Семантические микросистемы в русской топонимии: Дис. ... канд. филол. наук. Екатеринбург, 1992. -264 с.
6. Голомидова М.В. Искусственная номинация в русской ономастике: Дис. ... д-ра филол. наук. Екатеринбург, 1998. -232 с.
7. Кубрякова Э.С. Номинативный аспект речевой деятельности. М.: Наука, 1986. -159 с. Непокупный А.П. Теория и методика ономастических исследований. М.: Наука, 1986.
8. Пономарева О.Б. Когнитивные и прагмо-стилистические аспекты семантической деривации (на материале англ. языка в сопоставлении с русским и немецким языками). Тюмен: ТюмГУ, 2005. -264 с.
9. Раевская О.В. Сложные слова современного французского языка (именное сложение): Дис. ... канд. филол. наук. М., 1981. -170 с.